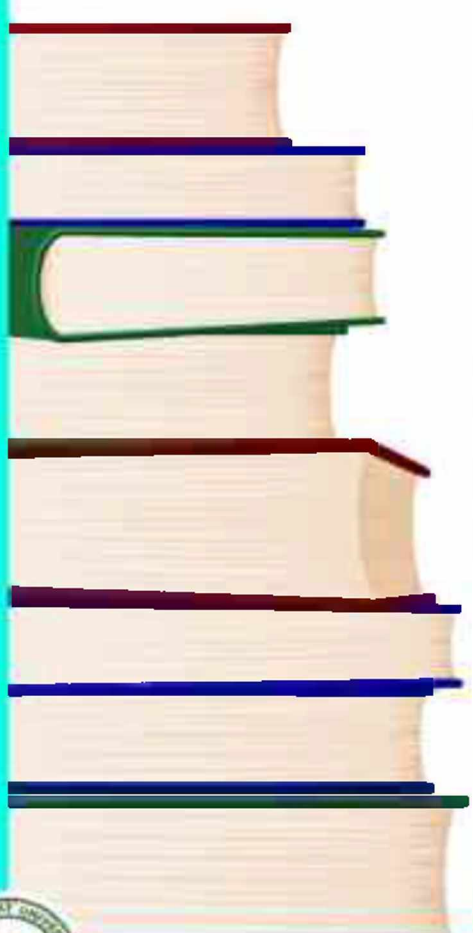
ISSN: 2181-1741 (print)
ISNN: 2181-1725 (online)
2024 / № 7-8

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL ADABIYOT TA'LIM

Philological research: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

Филологические исследования: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

pholologicalresearch.uz

ILMIY-INNOVATSION JURNAL

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA’LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

Илмий-инновацион журнал

Jurnal OAK Rayosatining 2022-yil 30-sentabrdagi 325/6-son qarori bilan filologiya fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

2021-yildan buyon nashr etiladi

2024/ № 7-8

Termiz – 2024

Muassis:
Termiz davlat universiteti

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

ILMIY-INNOVATSION JURNAL

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2020 yil 19 oktyabrda 1122 raqami bilan ro'yxatga olingan. Matnlarda foydalanilgan misol, ko'chirma va ma'lumotlar aniqligi uchun mualliflar javobgardir. Jurnaldan ko'chirib bosilganda manba qayd etilishi shart.

Bosishga ruxsat etildi: 28.08.2024
Qog'oz bichimi: 70x85
Bosma tabog'i: 5.94
Ofset bosma. Ofset qog'ozi
Adadi: 100
Bahosi kelishilgan narxda
Buyurtma: 155-son

«TerDU bosmaxonasi»da chop etildi
Termiz shahri, Barkamol avlod ko'chasi, 43-uy

Tahririyat manzili:
190111, Termiz shahri,
Barkamol avlod ko'chasi, 43.
Telefon: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Rasmiy sayt:
https://journaltersu.uz

BOSH MUHARRIR:
Abduqodir TOSHQULOV, *iqtisod fanlari doktori, professor*

TAHRIR HAY'ATI:

Bekpo'lat Umurqulov, *filologiya fanlari doktori, professor (bosh muharrir o'rinbosari)*
Shoxista Maxmaraimova, *filologiya fanlari doktori, professor (mas'ul muharrir)*
O'ral Xoliyorov, *f.f.f.d. (PhD), dotsent (O'zbekiston)*
Olmos Ulviy Binnatova, *f.f.d., professor (Ozarbayjon)*
Karl Rayxl, *f.f.d., professor (Germaniya)*
Vali Savash yelok, *f.f.d., professor (Turkiya)*
Dorota Silviya, f.f.f.d. *(PhD), dotsent (Polsha)*
Muslihiddin Muhiddinov, *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Ibodulla Mirzayev, *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Abdi Mamatov *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Suyun Karimov *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Muhammadxon Hakimov, *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Nafas Shodmonov, *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Dilmurod Quronov, *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Baxtiyor Mengliyev, *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Normat Yo'ldoshev, *f.f.n., dotsent (O'zbekiston)*
Abdulla Xudoyqulov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Bobonazar Murtazayev, *f.f.n., dotsent (O'zbekiston)*
Asqar Eshmo'minov, *f.f.d., dotsent (O'zbekiston)*
Obidjon Shofiyev, *f.f.f.d. (PhD), dotsent (O'zbekiston)*
Zafar Umurqulov, *f.f.f.d., dotsent, (PhD) (O'zbekiston)*
Nurali Amonturdiyev, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Hakim Ahmedov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Ahad Shukurov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Eshnazar Jabborov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Abdumurod Arslonov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Sirojiddin Turdimurodov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Umida Raximova, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Gulchehra Begmatova, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Shoira Amonturdiyeva, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Nargis Qurbonazarova, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Muyassar Xolova, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Sherzod Turdiqulov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Zaynura Qodirova, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*

Texnik muharrir: Bahodir To'raliyev

Учредитель:
Термезский государственный университет

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

НАУЧНО-ИННОВАЦИОННЫЙ ЖУРНАЛ

Зарегистрировано Агентством информации и массовых коммуникаций при Администрации Президента Республики Узбекистан от 19 октября 2020 года под номером 1122.

Авторы несут ответственность за точность приведенных в текстах примеров, отрывков и данных. Необходимо указывать источник при копировании из журнала.

Разрешено к печати: 28.08.2024
Размер бумаги; 70x85
Печатный лист: 5.94
Офсетная печать: Офсетная бумага
Тираж: 100. Цена договорная
Заказ: 155

Печатано в «Типографии ТерГУ»
ул. Баркамол авлод 43, г. Термез

Адрес редакции:
190111, г.Термез, ул. Баркамол авлод, 43.
Телефон: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Официальный сайт:
https://journaltersu.uz

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Абдукадир ТАШКУЛОВ, *доктор экономических наук, профессор*

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Бекпулат Умуркулов, *доктор филологических наук, профессор (зам. главного редактора)*

Шохиста Махмараимова, *доктор филологических наук, профессор (ответственный редактор)*

Урал Холияров, *ф.ф.ф.д. (PhD), доцент (Узбекистан)*

Олмос Улвий Биннатова, *д.ф.н., профессор (Азербайджан)*

Карл Райхл, *д.ф.н., профессор (Германия)*

Вали Саваш Елок, *д.ф.н., профессор (Турция)*

Дорота Сильвия, *PhD, доцент (Польша)*

Муслихиддин Мухиддинов, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Ибодулла Мирзаев, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Абди Маматов, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Суюн Каримов, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Мухаммадхон Хакимов, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Нафас Шодмонов, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Дилмурод Куронов, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Бахтиёр Менглиев, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Нормат Юлдашев, *к.ф.н., доцент (Узбекистан)*

Абдулла Худайкулов, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Бобоназар Муртазаев, *ф.ф.н., доцент (Узбекистан)*

Аскар Эшмуминов, *д.ф.н., доцент (Узбекистан)*

Обиджон Шофиев, *д.ф.ф.н. (PhD), доцент (Узбекистан)*

Зафар Умуркулов, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Нурали Амонтурдиев, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Хаким Ахмедов, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Ахад Шукуров, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Эшназар Джаббаров, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Абдумурод Арслонов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Сирожиддин Турдимуродов, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Умида Рахимова, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Гульчехра Бегматова, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Шоира Амонтурдиева, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Наргис Курбаназарова, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Муяссар Холова, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Шерзад Турдикулов, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Зайнура Кадирова, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Технический редактор: Баходир Туралиев

Institutor:
Termez State University

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

SCIENTIFIC-INNOVATIONAL JOURNAL

Registered by the Agency for Information and Mass Communications under the President's Administration of the of the Republic of Uzbekistan on October 19, 2020 under number 1122.

The authors are responsible for the accuracy of the examples, passages and data provided in the texts. The source must be specified when copying from the journal.

Approved for printing: 28.08.2024
Size of the paper: 70x85
Printed sheet: 5.94. Offset printing.
Offset paper. Circulation: 100
Price is negotiable
Order: 155. Printed at the «Printing House of the TerSU»
43, Barkamol avlod str. Termez city.

Address of Editorial Office:
190111, Barkamol avlod str., 43,
Termez city.
Phone: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Official website:
https://journaltersu.uz

EDITOR IN-CHIEF:
Abdukodir TASHKULOV, *doctor of economic sciences, professor*

EDITORIAL BOARD:

Bekpulat Umurkulov, *doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (deputy chief editor)*
Shohista Makhmaraimova, *doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (editor-in-chief)*
Ural Kholiyorov, PhD, *associate professor (Uzbekistan)*
Olmos Ulviy Binnatova, *doct.of philol. sciences, professor (Azerbaijan)*
Karl Rayxl, *doct.of philol. sciences, professor (Germany)*
Vali Salvash Elok, *doct. of philol. sciences, professor (Turkey)*
Dorota Silvia, *PhD, associate professor (Poland)*
Muslihiddin Mukhiddinov, *doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Ibodulla Mirzaev, *doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Abdi Mmatov, *doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Suyun Karimov, *doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Muhammadkhon Khakimov, *doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Nafas Shodmonov, *doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Dilmurod Kuronov, *doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Bakhtiyor Mengliev, *doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Normat Yuldashev, *cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)*
Abdulla Khudaykulov, *PhD (Uzbekistan)*
Bobonazar Murtazaev, *cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)*
Askar Eshmuminov, *doct.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)*
Obidjon Shofiev, *PhD, associate professor (Uzbekistan)*
Zafar Umurkulov, *PhD (Uzbekistan)*
Nurali Amonturdiev, *PhD (Uzbekistan)*
Hakim Akhmedov, *PhD (Uzbekistan)*
Ahad Shukurov, *PhD (Uzbekistan)*
Eshnazar Jabbarov, *PhD (Uzbekistan)*
Abdumurod Arslonov, *PhD (Uzbekistan)*
Sirojiddin Turdimurodov, *PhD (Uzbekistan)*
Umida Rakhimova, *PhD (Uzbekistan)*
Gulchekhra Begmatova, *PhD (Uzbekistan)*
Shoira Amonturdieva, *PhD (Uzbekistan)*
Nargis Kurbanazarova, *PhD (Uzbekistan)*
Muyassar Kholova, *PhD (Uzbekistan)*
Sherzod Turdikulov, *PhD (Uzbekistan)*
Zaynura Kadirova, *PhD (Uzbekistan)*

Technical editor: Bakhodir Turaliyev

МУНДАРИЖА

Tilshunoslik

МАМАТОВ АБДИ ЭШОНҚУЛОВИЧ
Инсон, тил ва маданият триадаси ёки маданият инсонга нима беради? 7

ASHIRBOYEV SAMIXON
«O‘zbek dialektologiyasi» fani ta’limi mazmuni uyg‘unligi 10

XUDOYBERGANOVA DURDONA
Metaforalarning antropotsentrik lug‘atini tuzish tamoyillari xususida 14

МАМАТОВ АБДУҒОФУР
Фразеологик бирлик тушунчаси талқини ва тадқиқи 18

ELTAZAROV JO‘LIBOY
Gramer kategorilerin türkçenin dilsel doğasina göre yorumlanmasi üzerine 24

ISMOILOVA DILRABO MUHAMMAD QIZI,
HAKIMOV MUHAMMADXON XO‘JAXONOVICH
Ilmiy paradigma transformatsiyasi hamda konseptual asos 30

PARDAYEV AZAMAT BAXRONOVICH,
MAHMADIYEV SHAVKATJON SUYUNQULOVICH
Matnning pragmatik ta’sirchanligini oshirishga xizmat qiluvchi vositalar xususida 34

TO‘XTAYEVA DILAFRUZ ASHUROVNA,
JO‘RAYEVA BIBISH MUXSINOVNA
Baho va darajalanish munosabati 38

ABDIYEV MURODQOSIM
«Davlat tili haqida»gi va u bilan bog‘liq qonunlar ijrosi masalalari xususida 44

МЕНГЛИЕВ БАХТИЁР РАЖАБОВИЧ
Ўзбек лингвистик саноати истиқболлари 50

SHUKUROV OTABEK ULASHEVICH
Globallashuv sharoitida milliy til masalalari 56

FAYZIYEVA XADICHA CHORIYEVNA
Surxondaryo o‘zbek shevalarida o‘zlashgan so‘zlar 59

DUSTMURODOV MA’RUFJON MANSUR O‘G‘LI
Qadimgi turkiy tildagi markaziy hokimiyat bilan aloqador ayrim
harbiy unvonlar xususida 63

МУНДАРИЖА

Tilshunoslik

OSTONOV O‘TKIR YANGIBOEVICH
Qishloq turizmga oid terminlarning lingvistik tahlili 67

TILLABAYEVA ZILOLA RAXMATILLAYEVNA
Samarqand viloyati qarluq shevalarida olmoshlar 70

TEMIROVA KAMOLA
«O‘zbek tili sinonimlarining katta izohli lug‘ati»da berilgan
gastronomik birliklarning semantik guruhlanishi 74

KURBONMURATOV ABROR
Ekstremistik matnda muallif belgilari 80

NURALIYEV G‘OLIBJON QURBONBOYEVICH
Taqlid so‘zlar orqali ifodalangan tovush va
harakat-holatning davomiylik semasi
(Tog‘ay murod asasrlari misolida) 83

CHORIYEVA CHAROS SALOMOVNA
Diniy leksika, tasavvufiy leksika va mifologik leksika:
tasnif va talqin muammolari 86

NURIDDINOVA NAFISA MUXIDDIN QIZI
O‘zbek tilida ayrim uzumchilikka oid leksikaning lingvokulturema sifatidagi talqini 89

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta’lim. 2024; 7-8
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

JURNALIMIZ FAXRIY MEHMONI

ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИК ТУШУНЧАСИ ТАЛҚИНИ ВА ТАДҚИҚИ

МАМАТОВ Абдуғофур,
Жиззах давлат педагогика университети профессори, филология фанлари доктори

Фразеологик бирлик тушунчаси тил илмида *фразеологизм, фразема, фразеологик оборот, ибора, идиома, фразограмма, турғун бирикма* каби терминлар остида ўрганилиб келинмоқда. Фразеологияга оид илмий ва амалий адабиётларда фразеологик бирликлар тузилишига кўра сўз бирикмасига ёки гапга тенг, семантик жиҳатдан бир бутун, умумлашган маъно англатадиган, нутққа тайёр ҳолда киритиладиган луғавий бирлик сифатида эътироф этилади.

Фразеологик бирликларнинг концептуал моҳияти тил қонуниятларига асосан, лингвистик ва нолингвистик омиллар асосида шаклланган, лексик, семантик, грамматик ва функционал моҳиятга эга бўлган тил бирлигидир. Илмий, ўқув адабиётларида фразеологик бирликларни ёки фразеологизмларни ибора, фразема, идиома, парема, фразеологик оборот каби турли хил муқобилларда талқин ва таҳлил этилади. Фразеологияга оид илмий ишлар ва мақолаларда уларни паралелл ўрганишга одатланилган. Ҳамма вақт ҳам бу терминлар ўзаро ёрқин фарқланмайди, ёки уларни фарқлашга эътибор қаратилмайди. Бизнингча, *фразеологик бирлик* термини фразеология таркибига кирувчи барча ҳодисаларни номловчи атама сифатида кенг оммалашган. Шу ўринда уларнинг айрим фарқли хусусиятларини изоҳлашга уриндик.

Фразеология аслида юнонча – phrasis – ибора + logos – «билим, тушунча» маъносини англатиб, тилшуносликнинг муайян тилигагина хос бўлган фразелогизмларини ўрганадиган соҳаси ҳисобланади. Шунингдек, бирор тилдаги барча фразеологизмлар мажмуини ҳам *фразеология* термини остида идрок этилади. Демак, фразеология барча фразеологик бирликларни илмий ўрганадиган фан ва фаннинг номи ҳисобланади. Фразеологизм, фразеологик бирлик, фраземалар мазмун ва моҳият жиҳатдан айнан бир маънони ифодалайдиган, илмда муқобил қўлланиладиган тузилишига кўра сўз бирикмасига ёки гапга тенг, семантик жиҳатдан бир бутун, умумлашган маъно англатадиган, нутққа тайёр ҳолда киритиладиган луғавий бирлик каби эътироф этилади.

Фразеологик бирликларнинг луғавий ўзига хослиги ва фарқли хусусиятлари қуйидагиларда намоён бўлади:

Фразеологик бирликлар коммуникатив воситадир, у тил воситаси сифатида ижтимоий ҳодиса бўлиб, тил ва тафаккур, тил ва маданият, тил ва миллий менталлик муносабатларида мавжуд бўлади, шунингдек, нутқда уларнинг моҳиятини юзага чиқарувчи коммуникатив вазифани бажаради. Фразеологик бирликлар нарса-ҳодиса ёки воқеликни аташ (номинатив) баробарида, уларнинг моҳиятида шахснинг моддий, ақлий, руҳий томонини, халқнинг ҳаётий тажрибасини акс эттирадиган мазмун туради.

Фразеологик бирликлар мазмун ва шакл муносабатидаги лисоний бирлик ҳисобланиб, тилнинг луғавий бойлигини ташкил этади. Улар грамматик жиҳатдан шаклланган, номинатив, денотатив, сигнификатив, коннотатив маънолар асосида намоён бўладиган тил ҳодисасидир. Уларнинг маъно кўлами ва стилистик сифатлари нутқда эмоционаллик, экспрессивлик, образлилик, услубийлик учун хизмат қилади.

Фразеологик бирликлар лексик, семантик, грамматик, функционал-стилистик, семантик-прагматик, антропопрагматик, коммуникатив, лингвокогнитив ёндашувлар асосида унинг коммуникатив вазифаси илмий ўрганилади.

Лексика нарса-ҳодиса, факт, воқеа, жараёнлар номини (номинатив) ифода этса, фразеологик бирликлар нарса-ҳодисалар, воқеликларни аташ билан бирга, шахснинг ҳис-ҳаяжон, туйғу, психик ҳолати, фазилатларини ифода этади.

Фразеологик бирликлар шахснинг у ёки бу психик ҳолати, ҳис-ҳаяжони, ички кечинмалари, воқеа-ҳодисаларга муносабатини образли, эмоционал-экспрессив ифодалаш зарурияти асосида шаклланган тил ҳодисасидир.

Ибора. *Ибора* арабча сўз бўлиб «сўз», «сўз бирикмаси» каби луғавий маънога эга. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида «бирор тушунча ёки фикр ифодаловчи, одатда сўзларнинг турғун бирикмаси (сўз бирикмаси ёки гапга тенг жумла), таъбир каби таъриф берилади. Шунингдек, «турғун ибора, бевосита нутқ жараёнида ҳосил бўлмайдиган, тилда бир бутун ҳолда мавжуд бўлиб, шундайлигича нутққа киритиладиган сўз бирикмаси ёки гапга тенг жумла. Фразеологик ибора турғун ибораларнинг кўчма маъноли, образли тури ҳамда ибора сўздир» каби баёнлар келтирилган. Ўзбек тилшунослигида *фразеологизм* ва *ибора* терминлари ўзаро фарқланмаган. Масалан, «Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати»да биринчидан, ибора айнан фразеологик бирлик деб изоҳланса, иккинчидан, ўзига хос услубий, диалектал ва б. хусусиятга эга бўлган сўз, сўз бирикмаси ва ш.к. нинг умумий номи: *Болаларга хос ибора. Образли ибора* каби таърифлар келтирилади.

Ш. Раҳматуллаев фразеологик бирликлар ва ибораларни айнан бир хил тарзда қўллайди. Ўзбек тилшунослигида ибора *фразеологизм* термини билан параллел қўлланилади ва ибора тилнинг алоҳида бирлиги бўлиб, тузилишига кўра эркин боғланма ёки гапга тенг тўлиқ ёки қисман семантик қайта шаклланган, образли, турғун сўз бирикмаларини ўз ичига олади. Фразеология таркибида ўрганилаётган мақол, матал, афоризм каби турли характердаги ҳикматли ибораларни паремиология ўрганади, фразеология эса унинг бир қисми сифатида - фақат кўчма маъноли турғун бирикмаларни ўрганади.

Ўзбек тилшунослигида фразеологиянинг ўрганиш объектини кенг ва тор маънода тушунувчилар фразеологик ибораларни мақол ва маталлардан ажратиб, уларнинг ўзига хос хусусиятларини, ўзаро фарқли жиҳатларини илмий изоҳламоқдалар. Шу маънода фразеологик ибора фарқланади. Иборалар тизимига кузатиш ва тажрибалар асосидаги хулосаларга таянган, халқнинг руҳий ҳолати ва эстетик туйғулари, фазилатларини мужассамлаштирувчи, ихчам ва содда, қисқа ва мазмундор мантиқий умумлашма сифатида пайдо бўлган мақол, матал, афоризм каби ҳикматли иборалар киради. Фразеологик бирликлар фразеология баҳсида ўрганилади. Ҳикматли иборалар паремиология баҳсида ўрганилади.

Фразеологик маъно. Маъноси таркибидаги лексемаларга хос маъноларнинг оддий йиғиндисига тенг бўлмайдиган, таркибидаги лексемаларнинг маъносига нисбатан устама маъно сифатида гавдаланадиган, биттадан ортиқ сўз яхлитлигича маълум бир образ асосида, кўчириш йўли билан юзага келган устама, кўчма маъно фразеологик маънодир. Тил илмида фразеологик бирликлар айнан маъносига кўра эркин сўз бирикмасидан фарқланиши эътироф этилади ва фразеологизмларни семантик ҳодисадир деб талқин қилинади. Шу маънода фразеологик маъно тўғрисида атрофлича билимга эга бўлиш фразеологимзларнинг моҳиятини тўғри англаш имкониятини яратади.

Фразеологик бирликлар тузилишига кўра сўз бирикмасига ёки гапга тенг, семантик яхлит, умумлашган маъно англатадиган, образли ва кўчма маъноли, нутқ жараёнида яратилмай, сўз каби тилда тайёр ҳолда бўлган *тўнини тескари киймоқ, қўлини ювиб, қўлтиғига урмоқ, калаванинг учини йўқотмоқ, калаванинг учини топмоқ, қўй оғзидан чўп олмаган, оғзи қулоғида, юрагига қил сиғмайди, дўпписи яримта, сиркаси сув кўтармайди, бино қўймоқ, ўтакаси ёрилмоқ, оғиз очмаслик* кабилар. Сўз ҳам, фразеологик бирлик ҳам луғавий бирлик ҳисобланиб, тилнинг луғат бойлигини ташкил этади. *Фразеологик бирликлар эркин сўз бирикмаларидан айнан маъноларига кўра фарқланади, шунинг учун ҳам улар семантик ҳодиса сифатида эътироф этилади*.

Бўйнига қўймоқ, ерга урмоқ, оғиз очмаслик, тўнини тескари киймоқ, қўлини ювиб, қўлтиғига урмоқ каби фразеологик бирликлар таркибидаги ҳар бир сўз ўзларининг лексик маъноларидан би-

рини ифода этади. Сўз бирикмаларнинг маъноси таркибидаги сўзларнинг лексик маънолари асосида изоҳланиб, ҳар бири эркин бирикма тарзда идрок этилади. *Косани ерга уриб чилпарчин қилди* гапида эркин бирикма тарзида ишлатилиб, таркибидаги *ер* ва *урмоқ* сўзларининг ўзаро уйғун маъновий ҳамда синтактик бирикувидан «косани ерга уриш билан боғлиқ ҳаракат»ни ифодаловчи таркибидаги сўзларнинг лексик маъносидан келиб чиқадиган маънони билдиради. *Кетмонни ерга урмоқ, коптокни ерга урмоқ* каби бирикмалар таркибидаги ҳар бир сўз мустақил лексик бирлик сифатида иштирок этади.

Кечаги йиғилишда уни роса ерга уришди гапида эса эркин сўз бирикмага хос маънонинг трансформацияси асосида таркибидаги сўз-компонентларга хос бўлмаган «ортиқ даражада камситмоқ» каби фразеологик маъноси шаклланади. *Тўнини тескари киймоқ; қўлини ювиб, қўлтиғига урмоқ* фразеологик бирликлари эркин сўз бирикмасининг семантик трансформацияси асосида уларнинг фразеологик маъноси юзага келади. *Калаванинг учини йўқотмоқ, калаванинг учини топмоқ* эркин сўз бирикмалари ҳам эркин боғланманинг семантик трансформацияси асосида (фразеологизация) фразеологизмлаштирилади. Бу каби фразеологик бирликларнинг асоси эркин сўз бирикмалари бўлиб, улар эркин сўз бирикмаси маъносида ҳам, фразеологик бирлик маъносида ҳам идрок этилади.

Бошини олиб чиқиб кетмоқ, оёғини қўлига олиб, ўпкасини қўлтиқламоқ каби бирикмаларнинг асоси эркин боғланмалар эмас, улар эркин боғланма тарзда идрок этилмайди, инсон фаолиятида *бошини олиб чиқиб кетиш, оёғини қўлига олиш, ўпкасини қўлтиқлаш* каби ҳаракатларни амалга ошириш амалда мумкин эмас. Бу ўринда сўз бирикмасини унга хос бўлмаган тарзда ишлатиш, семантик трансформация қилиш асосида фразеологик бирликка хос маъно шаклланади. Яъни маъноси таркибидаги лексемаларга хос маънолар асосида изоҳланмайдиган *аммамнинг бузоғи, оёғини қўлига олиб, ўпкасини қўлтиқламоқ, бошини олиб чиқиб кетмоқ* каби бирикмаларда намоён бўлади. Бу каби фразеологик бирликларга хос маъно таркибидаги лексемаларнинг маъносига зид маъно ифодалайди. *Оғзига оқ ит кириб, қора ит чиқади*; *ўпкасини қўлтиқламоқ* фразеологик бирликларидаги маъно ушбу боғланмалар таркибидаги лексемаларга хос маънолар асосида изоҳланмайди, фразеологик бирликка хос бўлган маънолар семантик трансформация туфайли шаклланади. Уларнинг маънолари таркибидаги сўзлар маъноларининг умумий йиғиндисидан ташкил топмайди. Бу каби фразеологик бирликларнинг маъно яхлитлиги, яъни лексик маънонинг бутун бирикмага тегишлилиги билан характерланади. Семантик (кўчиш) трансформация ва образлилик эркин сўз бирикмаси ва фразеологик бирликларнинг фарқловчи-дифференциал белги ҳамда уларни боғлаб турувчи омилдир.

Енг шимармоқ бирикмаси эркин боғланма тарзидагина уларни ташкил этган *енг* ва *шимармоқ* лексемаларининг ўзаро уйғун маъновий бирикувидан, лексик маъноларини сақлаган ҳолда боғланиб, *кийимнинг енгини шимариш билан боғлиқ ҳаракатни* ифодаловчи маъно касб этади. Бунда лексемаларга хос маънолар асосида изоҳланадиган маъно юзага келади. Фразеологизация жараёнида эркин боғланмага хос маъно трансформацияланади, таркибидаги лексемаларга хос бўлмаган *астойдил ишга киришмоқ* маъноси шаклланади. Эркин сўз бирикмаси ва шу асосида шаклланган фразеологизмни образлилик ўзаро боғлаб туради. *Тўнини тескари киймоқ, қўлини ювиб, қўлтиғига урмоқ* фразеологизмларнинг асоси эркин боғланмалардир. Аммо таъкидланганидек, *бошини олиб чиқиб кетмоқ, оёғини қўлига олиб, ўпкасини қўлтиқламоқ* каби бирикмаларда ҳам эркин боғланма ва фразема орасидаги боғлиқликни образ белгилайди. Кўринадики, хусусий маънолар умумий маънони тўғридан тўғри изоҳлаб турмайди, биттадан ортиқ сўз яхлитлигича маълум бир образ асосида, кўчириш (трансформация) йўли билан семантик тараққиётни ўтайди. Муайян образ асосида юзага келган устама маъно фразеологик маънодир.

Таъкидлаш лозимки, фразеологизмлар маъноси таркибидаги компонентларга хос маънолар билан изоҳланадиган ва изоҳланмайдиган хусусиятларига кўра фразеологик бирликлар фразеологик бирикма, фразеологик чатишма, фразеологик бутунлик каби турларга ажратилиб талқин қилинади. Аммо бундай турларга ажратишга нисбатан турли хил қарашлар мавжуд. Ўзбек тилшунослигида ҳам фразеологизмлар англатган яхлит маъно билан улар таркибидаги лексемалар ифодалайдиган маънолар орасидаги муносабат асосида фразеологик бутунлик, фразеологик қўшилма, фразеологик чатишма каби турларга ажратилади. Бундай лексик-семантик таснифни рус тилшуноси В.В.Виноградов томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, қатор тилларга тадбиқ этилди. Жумладан, ўзбек тилшунослиги ҳам бундай таснифдан четда қолмади. Албатта, бу таснифнинг

назарий ва амалий аҳамиятини эътироф этиш билан бирга, айрим мунозарали ўринларга эътибор қаратиш лозим деб ҳисоблаймиз.

Рус тилшуноси В.В.Виноградов фразеологизмларнинг уч типини кўрсатади: 1.Фразеологик чатишма (фразеологическое сращение) ёки идиома – бунда муайян образ гавдаланадиган, лексемаларнинг эквиваленти сифатида қатнашадиган бирликларни назарда тутади ва «спустя рукава», «вот так клюква», «как бы не так» каби мисолларни келтиради.

2. Фразеологик бутунлик (фразеологическое единство) – бунда муайян образ гавдаланадиган, яхлит маъно ифодалайдиган, лексик компонентлари маъноларининг бирлашувидан келиб чиқадиган бирликларни тушунади ва фикрининг тасдиғи сифатида «мелко плавать», «первый блин», «плыть против течения» каби мисолларни келтиради.

3. Фразеологик қўшилма (фразеологическое сочетание) – бунда бир компонентнинг кўчма маънога эга бўлиши ва бу компонент маълум бир қуршовдагина фразеологик маъно касб этишини таъкидлайди. Бундай фразеологизмларга «страх берет», «тоска берет», «смех берет» кабиларни киритади.

В.В.Виноградовнинг фикри илмий аҳамиятга эга эканлигини эътироф этиш билан бирга, унинг қарашлари тилшунослар томонидан танқид ҳам қилинди. Жумладан, Н.Н.Амосова «устойчивость словесного комплекса в виде аксиомы, не требующей ни определения, ни уточнения, нельзя объяснить спецификой русского материала» деб таъкидлайди. Муаллиф фикрини давом эттириб, «... понятие немотивированность фразеологических единиц не опирается в работах В.В.Виноградова на какие-либо конкретные, объективно устанавливаемые признаки» деб уқтиради[1]. Демак, олиманинг тан олишича, фразеологик чатишма ва фразеологик бутунлик ўртасидаги фарқни ажрата олиш деярли мумкин бўлмай қолади.

В.В.Виноградовнинг фикрига суяниладиган бўлинса, фразеологик бутунлик таркибига техник ва илмий бирикма терминлар, қанотли сўз ва бирикмалар, каламбурлар, мақол ва маталларни хам киритишга тўғри келади. Шундай йўл тутилса, фразеологизмнинг доираси янада кенгайиб кетиши аён бўлади. Чунки улар ичида семантик қайта шаклланмаган ва кўчма маъноланмаган турлари хам бир талай эканлигини ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ.

[1] Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. – М., 1982. – С. 7-8.

Ўзбек тилшунослигида хам фразеологизмлар В.В.Виноградов фикрлари асосида тасниф қилинди. Чунончи, фразеологизмларни ўрганишга бағишланган ишларда бу луғавий бирликлар уч гуруҳга ажратилган бўлса, бошқа ишларда икки гуруҳга бўлинади. Бу таснифлар фраземадан яхлитлигича англашиладиган маъно билан унинг таркибидаги лексемалар англатадиган маънолар орасидаги муносабатларнинг хусусиятига асосланади. Жумладан, фразеологик қўшилмага «маъноси составидаги сўзларнинг (компонентларнинг) бош ёки ясама маъноларидан иборат бўлган турғун иборалар фразеологик қўшилма дейилади» деб таъриф берилиб, «қўл кўтармоқ», «ўққа тутмоқ», «тўпга тутмоқ», «иштаҳаси очилди» каби мисоллар келтирилади. Фразеологик бирлашмага «составидаги сўзларнинг маъноларидан келиб чиқадиган асл, реал маънодан ташқари, бутун ҳолда кўчма маънода қўлланадиган турғун иборалар киритилиб, «хамир учидан патир», «миси чиқди», «лой бўлмоқ», «туёғини шиқиллатмоқ» каби мисоллар қайд этилади. Фразеологик чатишмага эса «составидаги сўзларнинг ҳам ўзаро, ҳам умумий маънога нисбатан бўлган маъно муносабатлари унутилган турғун иборалардир каби таърифланиб, «тақдирга тан бермоқ», «димоғи чоғ бўлди», «тоқати тоқ бўлди», «жуфтакни ростламоқ», «пихини ёрган» кабилар мисол сифатида келтирилади».

Агар келтирилган таърифларга асосланиладиган бўлса, фразеологик объект кенгайиб кетади. Фразеологик объект хақида рус тилшунослари турли хил белгиларни асос қилиб оладилар. Жумладан, А.И.Смирницкий фразеологик хусусиятнинг энг муҳим белгиси «сўзга муқобиллик» деб таъкидлайди. Н.Н.Амосова «муқим контекст»ли бўлишини эътироф этса, С.Г.Гаврин «функционал-семантик бутунлик» асосий мезон деб ҳисоблайди. А.В.Кунин эса фразеологияни «кенг» маънода тушуниб, унинг объектига «мураккаб маъноли» барча турғун бирикмаларни киритади. А.В.Кунин фразеологиянинг пастки чегарасига икки компонентли шаклни, юқори чегарага эса қўшма гап таркибли бирикмаларни киритади. Шунга кўра, қўшма гап таркибли фразеологизмлар фақат мақоллар бўла олади. Шу маънода мақолларни ҳам фразеология объектига киритади. Бундай турли хилликнинг асосий сабаблари, назаримизда, фразеологизмларнинг семантик таснифи чуқур асосланмаганлигида деб ҳисоблаймиз.

Тилшунос А.Хожиев эса фразеологизмларнинг хар иккала лексик-семантик таснифини

инкор этади ва уларни гуруҳлаштириш маъқул эмаслигини уқтиради. Юқоридаги таснифлардан маълум бўлдики, маъноси таркибидаги лексемаларга хос маънолар асосида изоҳланадиган, шу лексик маъноларнинг умумий махражи сифатида гавдаланадиган фраземалар фразеологик бутунлик ҳисобланади. Бу лексик—семантик гуруҳга «енг шимармоқ», «оғиз очмоқ», «оёғига бош урмоқ», «тилини тишламоқ», «тарвузи қўлтиғидан тушди» каби фраземалар киритилади.

Фразеологик чатишма маъноси таркибидаги лексемаларга хос маънолар асосида изоҳланмайдиган, бу лексемаларга хос лексик маъноларни ҳисобга олмайдиган боғланмалар. Аммамнинг бузоғи, оёғини қўлига олиб, тўнини тескари киймоқ, ўпкасини қўлтиқламоқ, бошини олиб чиқиб кетмоқ *каби фразеологик бирликлар* ҳисобланади.

Фразеологик бутунлик (бирлашма) **маъноси** унинг таркибидаги бирликлар лексик маъноларининг умумий маъносидан келиб чиқади ва улар тилда мавжуд бўлган маълум бир лексеманинг муқобили бўлган боғланмалардир. Аксарият бундай бирлашмаларнинг ўз маъносида қўлланиладиган вариантлари мавжуд бўлади.

Айрим тилшунослар гапни ҳар қандай тугал фикрни ифодалайдиган, эга кесим муносабатига эга бўлиши шарт бўлган формал бирлик, ритмомелодик белгиларга эга бўлмаган сўз бирикмаларидир дейилса, фразалар тугал фикрни ифодалайдиган ритмомелодик бирликлардир дейилади. Фраза термини сўз бирикмалари, асосан турғун сўз бирикмаларига нисбатан қўлланилиши, уларнинг фраземаларга яқинлигини ифода этади. Гапнинг фразадан фарқланадиган жиҳатлари мавжуд бўлиб, улар ҳамма вақт ҳам фраза билан мос келмайди.

Шунингдек, нарса-ҳодиса ва воқеликни аташ билан бирга образли-эмоционал ифодалайдиган илоннинг ёғини ялаган, аммамнинг бузоғи, юракбағри қон бўлмоқ *каби* номинатив-экспрессив фразеологик бирликлар, илмий-техникавий, медицина, машинасозлик, ҳарбий, спорт кабиларга оид нарса-ҳодиса ва воқеликни атайдиган турғун таркибли, образли фразеологик бирликлар. Фойдали иш коэффициенти, ҳаво кемаси, атом бомбаси, реактив самолёт каби номинатив-терминологик фразеологик бирликлар фарқланади.

Диалект-лаҳжага, шевага оид фразеологик бирликлар диалектал фразеологик бирликлар, халқ томонидан бунёд этилган, ўйлаб топилган, халқ ижоди сифатида эътироф этилган халқ тили фразеологияси (этнофразема) ўзаро фарқлаш фразеологик бирликларнинг моҳиятини тушунишга ва англашга ёрдам беради.

Парема, паремия. (юн. paroimia – масал, рамзли ҳикоя). Маълум бир тилдаги авлоддан авлодга оғзаки шаклда кўчиб юрувчи, ихчам ва содда, қисқа ва мазмундор, мантиқий умумлашма сифатида пайдо бўлган турғун ибора, мақол, маталларни ўз ичига олади. «Арпанинг дони бўлгунча, буғдойнинг сомони бўл!», «атлас кўлакка бўз ямоқ»,»биров тузади, биров бузади», «бозор кўрган эчкидан қўрқ!» «Ваҳима-душманнинг йўлдоши», «вақт-омад»,»олтин олма, олқиш ол»*!* кабилар паремалар саналади.

Паремалар авлоддан авлодга ўтиб, халқ оғзаки ижодининг маҳсули сифатида адабиётшуносликда кенг ўрганилади. Паремалар сўз бирикмалари ёки гаплардан тузилиб, маълум бир фикрни ифодалашига кўра тилшуносликнинг ҳам ўрганиш объектидир. Паремалар мазмуни, тузилиши, оҳанг-интонацияси ва бошқа грамматик хусусиятларига кўра ўзига хосликларга эга. Ўзбек тилида ҳикматли ибора тушунчасини ифодалаш учун мақол, матал, масал, нақл, ҳикмат, танбеҳ, зарбулмасал, ҳикматли мақол, халқ ибораси, халқ сўзи, қадимгилар сўзи, донишмандлар сўзи, донолар сўзи, яхшилар сўзи, бурунгилар сўзи, улуснинг сўзи, авомуннос масали, ҳикматли сўз каби йигирмага яқин терминлар қўлланилади. Бадиий ва публицистик адабиётларда, оммавий ахборот воситаларида бу терминлар деярли фарқланмайди. Тилшуносликка оид адабиётларда эса идиоматик ибора, қайроқи ибора, афоризм, кўчма маъноли турғун бирикма, фразеологик бирикма, фразема каби терминлар билан юритилади[1].

Паремалар жуда қадим замонларда яратилган бўлиб, улар халқнинг орзу-умидини, истагини, ҳаёт тарзини ва фикрини акс эттиради. Шунинг учун ҳам улар халқ орасида оммалашади, авлоддан авлодга ўтади, асрлар оша яшайди. Шу маънода паремалар муайян бир даврнинг маҳсули сифатида юзага келади, яшайди ва маълум бир даврга келиб истеъмолдан чиқиб кетади. Паремалар муайян даврда сайқал топади, грамматик жиҳатдан шаклланади, турғун шакл ва мазмунга эга бўлиб, тайёр ҳолдаги тил бирлиги сифатида қўлланилади. Паремалар тил бирлиги сифатида тилнинг қонуниятларига бўйсунади. Паремалар сўзларнинг уюшмасидан иборат бўлади. Улар маълум бир фикрни ифода этади. Демак, паремалар нутқда эмас, тилда мавжуд бўлади. Паре-

[1] Қаранг: Бердиёров Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984.

малар мантиқий фикрлашнинг маҳсули сифатида умуминсоний ҳодиса бўлиши билан бирга ҳар бир халқнинг яшаш тарзи, тарихий ривожланиши, дунёқараши билан юзага келади. Шу жиҳатдан паремалар ифода ва мазмун жиҳатидан миллий хусусиятга эга бўлади. Паремиология тилдаги мақол, матал, афоризм каби ҳикматли иборалар системасини ўрганадиган фандир. Паремиология тилда турли характердаги барча ибораларни, уларнинг келиб чиқиши, тарихий тараққиёти ва маъноларини ўрганади.

Шундай қилиб, фразеологик бирликлар маъноси таркибидаги лексемалар маъносига боғлиқ бўлмайдиган, яхлитлигича янги маъно ифодалайдиган сўзлар боғланмасидир.

Фразеологик бирликлар сўз бирикмаси бўлиб, образ асосига қурилган турғун бирикмалардир.

Фразеологик бирликлар сўз каби тилда тайёр ҳолда мавжуд бўлади, нутқ жараёнида тузилмайди.

Фразеологик бирликлар тил бирлиги бўлиб, сўз каби тушунча англатади.

Фразеологик бирликлар луғавий бирлик бирлик сифатида сўз ва сўз бирикмасига муқобил бўлиб номинатив (аташ) хусусиятга эга бўлади.

Резюме. Мазкур мақолада фразеологик бирлик тушунчасининг тил илмидаги моҳияти, уларнинг фраземалар мазмун жиҳатдан бир маънони ифодалайдиган, тузилишига кўра сўз бирикмасига ёки гапга тенг, семантик бир бутун, умумлашган маъно англатадиган, нутққа тайёр ҳолда киритиладиган луғавий бирлик эканлиги баён этилган.

Resume. This article reveals the essence of the concept of phraseological unit in linguistics, that phraseological unit is a lexical unit that expresses the same meaning in content, equivalent to a phrase or sentence in its structure, representing a semantic whole, having a generalized meaning, meaning and is ready to be included in speech .

Резюме. В данной статье раскрыта сущность понятия фразеологизм *в языкознании, что фразеологизм – это лексическая единица, выражающая одно и то же значение по содержанию, эквивалентная словосочетанию или предложению по своей структуре, представляющая собой смысловое целое, имеющая обобщенный смысл, значение и готово быть включенным в речь.*